

Stasiv, Ya. 2014. Rol tovarystva «Vidrodzhennia» v rusi za tverezist u Halychyni v 1920 — 1930-kh rokakh [The Role of the «Vidrodzhennia» Society in the Sobriety Movement in Halychyna in the 1920–1930s.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Istoriia»*. Vyp. 1 (32). S. 37–40. [In Ukrainian].

Stasiv, Ya. 2013. Rukh tverezosti u Skhidnii Halychyni v seredyni XIX — pershii tretyni XX st. [The Sobriety Movement in Eastern Halychyna in the Middle of the 19th — the First Third of the 20th Century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* Vyp. 22. S. 151–158. [In Ukrainian].

Tarnavskyyi, F. 1981. *Spohady [Memoirs]*. Toronto: Dobra knyzhka. [In Ukrainian].

Tysovskyyi, O. 1997. *Zhyttia v Plastii: Posibnyk dlia ukrainskoho plastovoho yunatstva [Life in Plast: A Manual for Ukrainian Plast Youth]*. Toronto: [b.v.]. [In Ukrainian].

Khorkava, I. 2018. Uchast studentiv hreko-katolytskoi Bohoslovskoi akademii u m. Lvovi u poshyrenni tverezosti na terenakh Halychyny vprodovzh 20–30-kh rr. XX st. [Participation of Students of the Greek Catholic Theological Academy in Lviv in Promoting Sobriety in Halychyna in the 20s and 30s of the XX Century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Relihiieznavstvo». № 2(14). S. 116–124. DOI: 10.25264/2522-9672-2017-2(14)-116-124. [In Ukrainian].

Shukhevykh, S. 1991. *Moie zhyttia: Spohady [My Life: Memoirs]*. London: Ukrainska Vydavnycha Spilka. [In Ukrainian].

УДК 930.253:352(477.64):069.5«1932»
DOI: 10.20535/2307-5244.59.2024.318876

О. М. Ігнатуша

ORCID: 0000-0003-1959-1085

Запорізький національний університет

О. М. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

**ПЕРША ДОКУМЕНТАЛЬНА ВИСТАВКА
ЗАПОРІЗЬКОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ (1932 р.) —
СВІДЧЕННЯ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ**

*The First Documentary Exhibition of Zaporizhzhia
Historical Archives (1932) is an Evidence of the Establishment
of Totalitarianism*

Інформаційна складова сучасної війни Росії проти України переконує у важливій ролі ідеологічного впливу на формування суспільної думки. Акцентуємо на виставковій діяльності архівів, що була, є і буде одним із засобів поширення й маркером панівних у суспільстві ідейних впливів. Призможною аналізу є Запорізький історичний архів, який почав діяти в результаті реорганізації архівної системи України 1932 р. За допомогою мікроісторичного та системного підходів розкрито організацію, зміст та експонування найпершої документальної виставки архіву. Показано вплив тоталітарної

державно-політичної системи на дослідницьку та інформаційну діяльність архівів України.

Ключові слова: виставка, архів, антирелігійна робота, комуністична партія, регламентація, централізм, авторитаризм.

The information component of the ongoing Russian war against Ukraine demonstrates the important role of ideological influence on forming public opinion. We focus on the exhibition activities of archives, which have always been, are, and will be one of the means of dissemination and a marker of the dominant ideological influences in society. The prism of the analysis is the Zaporizhzhia Historical Archives, which began to operate as a result of the reorganization of the archival system of Ukraine in 1932. The purpose of the publication is to show the influence of the totalitarian political system on the research and information activities of Ukrainian archives. The research methodology is based on the use of microhistorical and systemic approaches, a complex of general scientific (analysis, synthesis) and special historical methods (historical-genetic, historical-comparative).

The scientific novelty of the publication lies in highlighting the strict centralization and regulation of the information activities of Ukrainian archives during Soviet totalitarianism, using the example of the organization of the first documentary exhibition of the Zaporizhzhia Historical Archives. It is concluded that the themes of the exhibitions were dictated by the party leadership in order to cultivate anti-religious sentiments in society and eradicate religion from public life. The performers of the first exhibition were employees of the sector of agitation, propaganda, and archeography, who had a sufficient level of professional competence and a level of political loyalty satisfactory to the authorities.

The exhibition showed documents from local church archives, propaganda materials about church figures, church literature, such as liturgical books, periodicals, and brochures containing anti-religious propaganda. The locations of the exhibition were focused on popularizing anti-religious ideas primarily among workers, youth, and students, which showed the priorities of atheistic education of communists. The main issues of the exhibition were the demonstration of the «class» and «anti-national» role of the church and its figures, and its struggle against the socialist revolution.

The organizers sought to overestimate the attendance rates and exaggerate the popularity of the exhibition. During the period of Stalin's modernization, the exhibition work of archives was directed by the authorities toward close ties between archives and party institutions and organizations under their control. This movement, led by Moscow, denied the European democratic principles of information activity, deprived scientific, cultural, and educational institutions of the opportunity to make independent decisions, and put the performers of cultural and educational projects into a corner of deterministic Soviet propaganda.

Keywords: exhibition, archive, anti-religious work, communist party, regulation, centralism, authoritarianism.

Документальні виставки — одна з традиційних форм діяльності архівів України. Вони виконують важливу роль у популяризації архівної спадщини, актуалізації уваги громадськості, дослідників, освітян до конкретних суспільно значущих тем. Виставки показують зв'язок між подіями центрального та місцевого рівнів, полегшують пошук архівних документів певної проблематики.

Як і будь-яка форма діяльності, виставкова діяльність архівів має свої традиції та історичні корені. Звернення до них і вивчення досвіду попередників, на нашу думку, може бути корисним, даючи зрозуміти, наскільки оригінальними чи застиглими є ті форми, що використовуються у виставковій роботі сьогодні.

Саме крізь призму вивчення історичного досвіду поглянемо на ідейне спрямування, хід підготовки, зміст та ефективність роботи найпершої з виставок, яку організував і провів Запорізький історичний архів — попередник Державного архіву Запорізької області, що постав 1932 р. під час реорганізації архівної системи України.

З порушеного питання вже є коротенька публікація — інформація про цю виставку у відомчому журналі «Архів радянської України» за 1932 р. (Кованько, П. 1932). Авторка публікації — директорка тогочасного Запорізького історичного архіву Павла Кованько, — охарактеризувала ключові моменти виставки: мету, змістові акценти та результати. Окремі аспекти причетності до підготовки першої виставки зауважували в публікації, присвяченій маловідомій сторінці біографії відомого археолога і музеєзнавця Петра Смолічева О. Ігнатуша й А. Ігнатуша (Ігнатуша, О. & Ігнатуша, А. 2022). Оскільки в статті йтиметься про виставку, яка тематично була антирелігійною, маємо прийняти до уваги факти узагальненого досвіду підготовки й експонування подібних виставок у колах музеєзнавців та архівістів Чернігівщини, зокрема — В. Дроздова (Дроздов, В. 1928) та аноніма (який підписався криптонімом В. Я. (В. Я. 1932), які були відомі організаторам архівної виставки в Запоріжжі 1932 р.

То чи є сенс повертатися до предметного аналізу цієї виставки ще раз?

На наш погляд, така потреба існує. Переосмислення досвіду, яке суспільство здійснює періодично, дає змогу вивірити висновки попередників і поглянути на явище з віддаленішої історичної перспективи. До такого переосмислення спонукають і зовсім інші історичні обставини, які відрізняють наше сьогодні від реалій 1932 р. — року Голодомору. Тому для нас оцінки подій і фактів, зроблені в часи сталінської модернізації, аж ніяк не можуть бути еталоном.

Окрім того, в нашому розпорядженні є архівні джерела, які безпосередньо повідомляють про хід підготовки та результати цієї виставки. Це матеріали архіву установи (Ф. Р-849) — плани, звіти, протоколи нарад працівників архіву з відомостями про підготовку, врешті — матеріали самої виставки. Тож, поряд зі згаданою публікацією П. Кованько, маємо фрагменти альтернативних версій історії цієї виставки. Все назване переконує у важливості вивчення й переосмислення досвіду підготовки найпершої виставки як показника виставкової роботи Запорізького історичного архіву та напрямків суспільних трансформацій.

Публікація П. Кованько повідомляє, що першою виставкою історичного архіву була «Антирелігійна виставка». Назва, як бачимо, не вирізнялась оригінальністю і була радше не власною назвою, а віддзеркаленням ідейного спрямування. Тож архівісти ще мали працювати над формою подання матеріалу. Вочевидь, естетичні смаки для тієї епохи вважалися справою майбутнього. Головним було пряме та чітке транслювання антирелігійних постулатів суспільству.

Ідея антирелігійних виставок була породженням влади. Зважаючи на атеїстичні риси державної політики, які проявив більшовицький режим, такі виставки масово стали впроваджуватися в практику музейної, а згодом і архівної роботи. Зокрема, ця робота постала «на нові рейки» з 1932 р., коли архівну систему України було реорганізовано створенням мережі історичних архівів та обласних архівних управлінь. Внаслідок реорганізації вже з 1 січня 1932 р. в цій системі з'явився Запорізький історичний архів.

В Україні одним із перших організаторів антирелігійних виставок був радянський пропагандист і музейний працівник, у минулому — священник, В. Дроздов. Він займав посаду завідувача відділу культів Чернігівського державного музею. Окремою публікацією В. Дроздов узагальнив свій досвід антирелігійних виставок, проведених протягом 1924–1927 рр. (Дроздов, В. 1928). Автор зізнавався, що ініціатива створення виставки вийшла з партійних кабінетів. У конкретному випадку — «за пропозицією заступника завідувача Головополітосвіти т. Сквирського» (Дроздов, В. 1928, с. 5). Як зазначав автор, із партійних кабінетів місцевої губернської та окружної політосвіти вівся й подальший супровід цієї виставки. В. Дроздов запевняв, що організована в музеї виставка «Наука і релігія» надзвичайно популярна серед селян і робітників Чернігівщини, вказуючи на «своєчасність цієї спроби, бо вона саме відповідала пекучим запитанням, що їх зворушило нове життя» (Дроздов, В. 1928, с. 3). Якщо навіть повірити запевненням автора про «пекучу» актуальність виставки 1924 р., то варто поставити під сумнів збереження широких суспільних запитів на антирелігійні виставки майже через десять років — 1932 р.

Тож, чи не була виставка 1932 р. спричинена іншими викликами?

Відповідь на це питання дають рішення ІІ з'їзду архівних працівників УСРР, що відбувся 29 листопада — 4 грудня 1931 р. і, у свою чергу, керувався рішеннями вищого партійно-державного начальства.

З'їзд ухвалив правила «агітації і пропаганди архівними документами», зокрема й через виставкову роботу. Правила обмежували тематику роботи архівів виключно історією більшовицької партії, «Жовтневої революції» та «громадянської війни», історією фабрик і заводів, соціалістичного будівництва, інтернаціонального та «войовничо-безвірницького» виховання мас (Матяш, І. Б. 2005). Остання фраза є ключовою, даючи зрозуміти причину ініціювання антирелігійних проєктів всіх архівних установ України.

Отже, організації антирелігійних виставок вимагало центральне керівництво архівної галузі, яке, в свою чергу, отримувало вимоги й настанови вищих партійно-радянських установ російської столиці. Цю лінію вкотре дає зрозуміти текст циркуляра Центральної архівної управи УСРР і Центральної ради Співки войовничих безвірників «з пропозицією розгорнути належними темпами роботу використання архівних матеріалів для антирелігійної пропаганди, відповідно до вимог соціалістичного будівництва та культурної революції»¹. Циркуляр надрукували в журналі «Архів радянської України» № 1–2 за 1932 р. Від архівістів вимагалось оволодіти різними формами антирелігійної пропаганди за архівними матеріалами і серед інших — виставками.

У цьому циркулярі вимагалось, щоб працівники архівів «в плановій щоденній антирелігійній роботі» широко використовували архівні матеріали як документальну базу, «щоб на її основі викрити і показати поміщицько-буржуазну суть релігії та експлуататорську роль церкви та сектантства». Це була жорстка вимога, яка не допускала невиконання цих «пропозицій». Адже наступне речення було сформульовано як імператив: «Архівісти повинні [*Підкреслення наше. — Авт.*] допомогти антирелігійникам орієнтуватись в тих численних матеріалах церков, монастирів, синагог, костелів, релігійних громад та інших установ, де відображена експлуататорська діяльність релігійних установ»².

Отже, альтернативи згаданій тематиці та ідейному спрямуванню виставок архівісти всієї України не мали. Цитоване звернення примусово нав'язувало загальний контекст: «Всі ці форми антирелігійної пропаганди повинні [*Підкреслення наше. — Авт.*] бути на сьогодні підпорядковані такій тематиці: «Історія Жовтневої революції та громадянської війни», «Історія фабрик і заводів»³. Як бачимо, альтернатив не було.

¹ Всім архівним установам та безвірницьким організаціям УСРР (№ 196/09, 2 березня 1932 року) // *Архів радянської України*. 1932. № 1–2. С. 7

² Всім архівним установам та безвірницьким організаціям УСРР (№ 196/09, 2 березня 1932 року) // *Архів радянської України*. 1932. № 1–2. С. 7.

³ Всім архівним установам та безвірницьким організаціям УСРР (№ 196/09, 2 березня 1932 року) // *Архів радянської України*. 1932. № 1–2. С. 7.

Наведені факти пояснюють, чому антирелігійні виставки не сходили з експозицій архівних установ того часу.

Журнал «Архів радянської України» розповідав про досвід антирелігійної виставкової роботи, якого набули попереднього, 1931 р., знову-таки чернігівці. У статті, підписаній криптонімом В. Я., зазначалося, що антирелігійну виставку Чернігівський державний історичний архів улаштував «вкупі з Держмузеем і Держзаповідником» (В. Я. 1932, с. 425–426). Тож «пекучий запит селянства і робітництва» виявився ширмою для впровадження жорсткого рішення партійно-державних і відомчих органів.

Виконавцями першої антирелігійної виставки Запорізького історичного архіву були його наукові працівники. Відомо, що, за посадовими обов'язками, підготовка виставок покладалася на керівника сектору агітації, пропаганди та археографії. На початку 1932 р. ці обов'язки виконував Василь Курковський¹. Спеціальної архівознавчої освіти він не мав. Свого часу, ще 1888 р., скінчив учительську семінарію і мав кваліфікацію вчителя історії та географії. Лише рік — з листопада 1930 — працював на посаді архівіста, а вже з початку 1931 р. — вченого архівіста. Йому йшов 62-й рік². Наступну антирелігійну виставку, яку знову запланували відкрити до наступного Різдва — 1933 р., готував уже заступник директора архіву Петро Смолічев, за словами директорки, «робітник високої кваліфікації»³ (Ігнатуша, О. & Ігнатуша, А. 2022, с. 119) (про нього скажемо далі). До підготовки й експонування виставки безпосередньо долучилась і директорка архіву П. Кованько. Про це свідчить як її публікація в «Архіві радянської України», так і звітна інформація архіву, яка повідомляє про те, що директорка супроводжувала виставку на запорізькому комбайновому заводі «Комунар» та коментувала виставку за обставин неготовності доповідача. Не виключено, що з виставкою допомагали й інші наукові працівники, посадові обов'язки яких передбачали організацію та підготовку виставок. Штат їх був незначним: «наукові робітники 1–3 розряду». Персонально це були завідувачка партсекції Анастасія Лубенець і архівісти Марія Антощенко, Катерина Борковська, Лідія Поддуйкіна, Штромберг⁴. Зокрема, у звіті про роботу за січень 1932 р. архівіст М. Антощенко зазначила, що «була 2½ дні на виставці в заводі «Комунар»⁵. Архівіст Штромберг,

¹ Державний архів Запорізької області (Далі — Держархів Запорізької обл.). Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 387. Книга приказов по архиву. Арк. 42 зв.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 17. Матеріали о посылке учащихся на 5-месячные заочные курсы по подготовке для поступления на историко-архивоведческой факультет. Арк. 166.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 24. Циркуляри и распоряжения ЦАУ УССР. Арк. 61.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 24. Циркуляри и распоряжения ЦАУ УССР. Арк. 153–154; Спр. 387. Книга приказов по архиву. Арк. 39, 40.

⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 14. Месячные ведомости о работе сотрудников исторического архива. Арк. 5.

звітуючи за січень 1932 р. зазначила, що «два дні пішло на влаштування антирелігійної виставки, два дні на читку та доповідь завідуючої, два дні пішло на вибірку справ з фонду»¹. Для підготовки подальших виставок в архіві інколи створювали бригади. Так, до 1 листопада 1932 р. «бригада архівних робітників» спільно з Музеєм Революції м. Запоріжжя виготовляла виставку «Жовтень та громадянська війна в Запоріжжі»². Достеменно невідомо, чи таку бригаду створювали для підготовки найпершої антирелігійної виставки. Хоча саме те, що вона була першою, дає підставу припускати, що колеги допомагали їй створювати.

Звернемося безпосередньо до мети виставки в інтерпретаціях виконавців. Для з'ясування маємо два джерела, які предметно характеризують цю виставку: звітно-інформаційний текст у матеріалах архівного фонду³ й уже згадану публікацію П. Кованько в журналі «Архів радянської України».

Зі звіту дізнаємося, що виставка мала на меті показати можливість використання архівних матеріалів для антирелігійної пропаганди та «доказати, яку шкідницьку роботу проти нового життя вело духовенство»⁴. В журнальній публікації директорки інтерпретація мети виставки подається по-іншому: «Завдання виставки було — на матеріалах самих церковників викрити і показати активну контрреволюційну діяльність церкви і духовництва; показати, яку непримиренну і паскудну боротьбу провадили вони проти робітничого класу і трудящих мас, будучи вірними і відданими агентами і служниками класу експлуататорів; нарешті, викрити їхню шкідницьку, контрреволюційну роботу тепер, як куркульської агентури та служників світової зграї інтервентів проти Радянського Союзу» (Кованько, П. 1932, с. 95).

Як бачимо, інтерпретація для «внутрішнього» та «зовнішнього» читача суттєво відрізнялася. Для публічного простору інформацію подавали в різкій, ексцентричній тональності. Наведений факт показує, що влада культивувала подвійні стандарти. Адміністрація архівних установ від початку діяльності в структурі історичних архівів включилась у виконання політизованих завдань партійно-державного керівництва. Риторика виконавців свідчила про серйозне враження суспільства «вірусом більшовизму» та, водночас, несла на собі печатку інстинкту самозбереження. Включення виставкових проєктів архівів у пропагандистські кампанії створювало ілюзію причетності до «важливої та правильної справи суспільно-державної ваги», а значить — певного убезпечення себе від політичних переслідувань. Як свідчить публікація

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 14. Месячные ведомости о работе сотрудников исторического архива. Арк. 7.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 9. План работы на 1932 год. Арк. 11 зв.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк. 36–36 зв.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк. 36.

П. Кованько, приклад жорсткого ідеологічного підходу до виставкових проєктів архіву показувала сама директорка-комуністка, якій належало бути «попереду» у виконанні доручень керівництва.

Директорка констатувала велику кількість «критично підібраних і відповідно оформлених матеріалів для виставки» (Кованько, П. 1932, с. 95). В обох джерелах повідомлялося, що експонувалося чимало друкованих видань, зокрема — «Церковные ведомости», «Доброе слово», «Епархиальные ведомости», «Пастырские наставления», «Проповеди архиепископа Таврического» та ін.¹ (Кованько, П. 1932, с. 95). Виставка робила наголос на значних прибутках духовенства, непомірних витратах на утримання Синоду, проімперській роботі священнослужителів у Державній Думі, підтримці імперіалістичної війни, негативному ставленні до соціалізму, страйків, емансипації жінок.

Виставку спорядили портретами одіозних церковних діячів, як то — духівника царської сім'ї протопресвітера Іоана Янишева, шанованого в РПЦ як святого й чудотворця Іоана Кронштадтського — члена праворадикальної російської націоналістичної організації «Союз русского народа», який обстоював монархічні та ксенофобські погляди. Написи виставки пояснювали «шкоду, яку вони робили пролетарям». Додавались ілюстрації зі Старого та Нового Завіту, зміст яких пояснював лектор.

В архівному звіті про виставку занотували, що цілу вітрину відвели для книжок антирелігійної пропаганди. Але це було зроблено «насамкінець для барвистості»².

Тож знову з інформації проступає її нещирість, політична вибірковість як свідчення нігілізму «нової», «радянської людини». Як писав відомий український інтелектуал Юрій Шевельов у есеї «Четвертий Харків»: «Думати одне, а говорити друге. Говорити одне, а робити друге. ... Це не їх вина, і в тих обставинах це навіть не вада. Це риса загальна й природна — і це один з головних засобів самозахисту, що переходить згодом у плоть і кров. В тій країні, де закони тільки забороняють і ніколи нічого не дозволяють, можна діяти тільки нещиро» (Шевельов, Ю. 1948).

Архівні документи суперечать у зазначенні дати експонування виставки, хоч і непринципово. Зокрема, в згаданому звіті про цю виставку повідомлено, що «Антирелігійну виставку» почергово експонували у двох цехах заводу «Комунар»: 5 січня 1932 р. в Комбайновому цеху, 6 січня — в Томильному цеху, а 8 січня — у ФЗУ «Юний Комунар». Ще одне архівне джерело — «Відомість про роботу в галузі агітації та пропаганди архівними матеріалами Запорізького історичного архіву в 1932 році» називає дати так: «5-го січня,

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк 36.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк 36.

7 січня, 8 січня (по цехам і в школі ФЗУ)»¹. Стаття П. Кованько зауважує, що «в комбайновому цеху виставка перебувала два дні» (Кованько, П. 1932, с. 95), отже, дані різняться.

У Томильному цеху виставку представляла сама директорка архіву, у двох інших випадках — «доповідач». Привертає увагу зауваження звіту про низький рівень підготовки «доповідача», а відтак — низькою, вочевидь, була якість антирелігійної роботи та ефективність подібних виставок. Прочитуємо рядки звіту архіву: «6-го на час сніданку прийшов доповідач антирелігійник, але він не встиг познайомитися зі змістом арх[івних] матеріалів і доповідь зробила зав[ідувачка] архіву»². Серед зазначених у звіті дат роботи виставки, відсутнє 7 січня, тобто день, що припадав на одне з найвизначніших релігійних свят у православному календарі — «Різдво Христове». Це могло свідчити про те, що організатори усвідомлювали неспроможність конкурувати з церквою, християнськими традиціями, розуміння неминучого «провалу» з відвідувачами того дня.

Чи можемо за таких обставин довіряти датам і статистиці, яку повідомляють організатори виставки? В публікації директорки архіву стверджується, що у двох цехах заводу «Комунар» виставку відвідало 1700 осіб. Інформаційний звіт про цю виставку наводить цифру 1200 відвідувачів учнів ФЗУ³. А у згаданій «Відомості про роботу в галузі агітації та пропаганди...» конкретизується: 630 робітників, 1208 учнів⁴. Безперечно, учнів було легше «мобілізувати» на перегляд виставки і «зробити» таку статистику. Тобто, за наявними відомостями, маємо констатувати, що за 3–4 дні виставку відвідало близько 1700–1838 осіб.

Якщо зважити на доволі короткий час експонування виставки, видається, що цифри відвідувачів значні й, імовірно, завищені. Наведена статистика, на нашу думку, несла на собі наліт формалізму, звітності «для галочки». Джерела не зазначають про якість обліку відвідувачів, що саме могло б бути мірилом кількості екскурсантів. Окрім того, відомість містить неодноразові виправлення цифр кількості відвідувачів. Один із перших варіантів називає значно меншу цифру: разом — 667 осіб⁵.

Для порівняння, у згаданій публікації В. Дроздова про виставки на Чернігівщині йшлося про те, що виставку, яку експонували в Чернігові три місяці (з 1 вересня по 7 грудня), відвідали 15 243 осіб. При цьому вона «містила-

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 10. Відомості о деятельности исторического архива. Арк 17.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк 36 зв.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 30. Отчеты и материалы об агитационно-массовой работе, организации выставок, выступлениях по радио. Арк. 36 зв.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 10. Відомості о деятельности исторического архива. Арк 17.

⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 10. Відомості о деятельности исторического архива. Арк 17.

ся в окремому будинку в центрі міста на головній вулиці Шевченка» (Дроздов, В. 1928, с. 17).

Тож створюється враження, що присутністю виставки на заводі «Комунар» формально досягалася максимальна її відвідуваність потоком робітників, які йшли на зміну, поверталися з неї чи переривали роботу на обід.

Моделюючи ситуацію «відвідування» — проходження вздовж виставки працівників безпосередньо перед робочою зміною чи одразу після неї, як і під час обідньої перерви, висловимо великий сумнів, що предметне ознайомлення з виставкою в такий спосіб є можливим, не кажучи вже — ефективним. Як перед роботою, так і після зміни, робітникам зазвичай бракує часу на споглядання виставок.

Утім, виставку в архіві визнали вдалою.

На засіданні наукових працівників Запорізького історичного архіву 20 листопада 1932 р. ухвалили підготувати нову антирелігійну виставку. Матеріали доручили підібрати П. Смолічеву — відомому археологу й музеєзнавцю, який 1932 — на початку 1933 р. працював у Запорізькому історичному архіві заступником директора¹(Ігнатуша, О. & Ігнатуша, А. 2022, с. 119). Він мав підготувати цю виставку до наступного Різдва, тобто до 7 січня 1933 р. Цю роботу П. Смолічев виконав у належний термін. Збереглися копії документів цієї виставки². Тому маємо змогу бачити її зміст, а за ним — і особливості роботи П. Смолічева з матеріалом.

Наукові працівники в роботі над виставкою намагалися уникнути «політичних хиб», а радше — відповідальності за можливу критику. Тому перед початком роботи над проєктом вони ухвалили: «звернутися за допомогою» до агітаційно-пропагандистського відділу міського партійного комітету, Спільки наукових робітників і Спільки воєвничих безвірників. Радянська дійсність швидко привчала виконавців до «колективної відповідальності», пошуку заступництва від убивчої критики в залученні до співпраці авторитетних, бажано — партійних структур та представників.

П. Смолічев реалізував у цій виставці знання з давньої історії й археології. Опрацьовував літературу 1920-х рр., що стосувалася виникнення релігії. Встановлював статистичні дані про кількість духовенства, монастирів тощо.

Підготовка виставки, на наш погляд, далася П. Смолічеву нелегко. У його біографії було навчання в духовній семінарії, священником раніше служив його брат (хоча на 1932 р. усе це було в минулому) (Ігнатуша, О. & Ігнатуша, А. 2022, с. 118). А центральними неминуче постали питання, що були трендом тодішньої антирелігійної пропаганди: «Церква в боротьбі з соціалізмом» та «Церква і білогвардійщина». П. Смолічев мав

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 7. Протоколи технических совещаний работников исторического архива и заседаний штаба по сбору утиля. Арк. 20.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 462. Матеріали антирелігійної виставки. 138 арк.

цитувати В. І. Леніна, підкреслювати «фундаментальність» його догматичних висловлювань, зазначати, що релігія є «найгіршою, найшкідливішою» часткою спадщини буржуазного суспільства, яка «стоїть на перешкоді нового життя»¹.

Отже, перші виставкові проекти Запорізького історичного архіву, і, зокрема, — найперший з них, були пов'язані з антирелігійною пропагандою. У виборі тематики, форми й змісту подачі матеріалу проявилася визначальна роль партійно-державного керівництва. Власна ініціатива працівників була можливою лише в рамках дозволеного і заздалегідь визначеного.

Виставка віддзеркалювала проблеми жорсткого централізованого управління та консерватизм «планового господарства». Реагувати на гострі поточні проблеми та виклики моменту така система не могла й не бажала. А це свідчило про її неефективність і про неактуальність агітаційно-пропагандистських проектів виставкової роботи архіву. Хоча керівництво архівних установ підкреслювало «жагучу необхідність» саме таких політично орієнтованих, заздалегідь визначених тем: антирелігійна проблематика, революційні події, класова боротьба, історія фабрик і заводів.

А факт реального ставлення суспільства до антирелігійних виставок яскраво ілюструє доповідна записка директорів Запорізького історичного архіву про те, що частину експонатів цієї виставки, зокрема оригінальну релігійну літературу, відвідувачі розікрали. Очевидно, що релігійні артефакти, виставлені у вітринах, були потрібні пересічним відвідувачам виставки у їхньому повсякденні як сакральні речі, а не як предмети глузування.

Отже, розвиток виставкової роботи місцевих архівів, реорганізованих 1932 р., бачився їхньому керівництву в тісному зв'язку з партійними установами та підконтрольними їм організаціями.

З висоти сьогодення — це був крок у зовсім іншому напрямку від того, куди ми прагнемо рухатися нині. Він заперечував європейські демократичні начала. Цей рух, який продиктувала Москва, позбавляв наукові, культурно-освітні установи ініціативи у прийнятті самостійних рішень, заганяв виконавців культурно-просвітніх проектів у глухий кут детермінованої пропаганди, обмежував тематику й зміст виставкової роботи вузьким колом із заздалегідь визначеними догматизованими тлумаченнями. Це був шлях у минуле, шлях до азійської деспотії, а не до європейської демократії. Проте зрозуміти цей факт більшості наших співвітчизників вдалося лише ціною неправних жертв мільйонів людських життів, десятиліттями «вавилонського полону» в СРСР, втратами територіальної цілісності України, які маємо за умов сучасної російсько-української війни.

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-849. Оп. 1. Спр. 462. Матеріали антирелігійної виставки. Арк. 1–2.

В. Я. 1932. З досвіду агітаційно-пропагандистської роботи Чернігівського державно-го історичного архіву за 1931 рік. *Архів радянської України*. № 4–5. С. 425–426.

Дроздов, В. 1928. *Виставка «Релігія та наука». 1924–1927*. Чернігів: Черніг. держ. музей.

Ігнатуша, О. & Ігнатуша, А. 2022. Петро Смолічев — архівіст: невідома сторінка діяльності визначного археолога та музеєзнавця (1932–1933 рр.). *Емінак*. № 2 (38). С. 114–129. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).585](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).585)

Кованько, П. 1932. Архівні матеріали — на службу антирелігійній пропаганді. (З досвіду агітпропроботи Запорізького Держістарху). *Архів радянської України*. № 3. С. 95–96.

Матиш, І. Б. 2005. З'їзди архівних працівників УСРР 1926 та 1931. URL: *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е — Й. Київ: Наукова думка. URL: <http://surl.li/jnmyaa>

Шевельов, Ю. 1948. *Четвертий Харків*. [Online]. Available at: <http://surl.li/jnvwmw>

V., Ya. 1932. Z dosvidu ahitatsiino-propahandystskoi roboty Chernihivskoho derzhavnogo istorichnogo arkhivu za 1931 rik. [From the experience of the propaganda work of Chernihiv State Historical Archives for 1931]. *Arkhiv radianskoi Ukrainy*. № 4–5. S. 425–426. [in Ukrainian].

Droz dov, V. 1928. Vystavka «Relihiia ta nauka». 1924–1927 [Exhibition «Religion and Science». 1924–1927]. Chernihiv: Chernih. derzh. muzei. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Ihnatusha, A. 2022. Petro Smolichev — arkhivist: nevidoma storinka diialnosti vyznachnogo arkheoloha ta muzeieznavtsia (1932–1933 rr.) [Petro Smolichev — Archivist: Unknown Page of Prominent Archaeologist and Museologist Activity (1932–1933)]. *Eminak*. № 2 (38). S. 114–129. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).585](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).585) [in Ukrainian].

Kovanko. 1932. Arkhivni materialy — na sluzhbu antyrelihiinii propahandi. (Z dosvidu ahitpropoboty Zaporizkoho Derzhistarkhu) [Archival materials are used for anti-religious propaganda. (From the experience of propaganda work of Zaporizhzhia State Historical Archives)]. *Arkhiv radianskoi Ukrainy*. № 3. S. 95–96. [in Ukrainian].

Matiash, I. B. 2005. Z'izdy arkhivnykh pratsivnykiv USRR 1926 ta 1931 [Congresses of archival workers of the Ukrainian SSR in 1926 and 1931]. URL: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 3: E — I. Kyiv: Naukova Dumka. URL: <http://surl.li/jnmyaa>. [in Ukrainian].

Shevelov Yu. 1948. *Chetvetyi Kharkiv* [Fourth Kharkiv]. URL: <http://surl.li/jnvwmw> [in Ukrainian].